

Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου*

ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΚΑΙ ΑΚΟΥΓΟΝΤΑΣ
ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ**

Οι σκέψεις που ακολουθούν έχουν την αφετηρία τους στην ενασχόλησή μου με τις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων, η οποία ξεκίνησε το 1991. Αρχική μου πρόθεση ήταν να κάνω μια καθαρά φιλολογική εργασία –μια σχολιασμένη έκδοση γραπτών μαρτυριών από τα ναζιστικά στρατόπεδα–, αλλά από τα πρώτα κιόλας βήματα της έρευνάς μου τα προβλήματα που αντιμετώπισα με οδήγησαν στο χώρο της προφορικής ιστορίας.

Την εργασία μου για τις μαρτυρίες την ξεκίνησα περίπου όταν άρχισα να διδάσκω νεοελληνική φιλολογία στο ΑΠΘ. Τότε έκανα τη διαπίστωση ότι, ενώ υπήρχαν πολλά λογοτεχνικά κείμενα, έργα μυθοπλασίας και μαρτυρίες για τον πόλεμο και την κατοχή, δεν συνέβαινε κάτι ανάλογο με τη γενοκτονία των Εβραίων από τους ναζί, στην Ελλάδα, και ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη, όπου αποτελούσαν προπολεμικά το ένα πέμπτο του πληθυσμού της πόλης. Οι λίγες μαρτυρίες που γράφτηκαν αμέσως μετά την επιστροφή των επιζώντων Εβραίων ήσαν ελάχιστες και δυσεύρετες, και είχα έντονα την αίσθηση ότι η Θεσσαλονίκη αρνιόταν να γίνει τόπος μνήμης. Πράγματι, απουσίαζε σχεδόν εντελώς οποιοδήποτε βιβλίο για την τύχη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, προσιτό στο κοινό, εκτός από το έργο των Ιωσήφ Νεχαμά και Μιχαήλ Μόλχο, *In Memoriam*, μια έκδοση της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης εκτός εμπορίου, που μπορούσε κανείς να το βρει μόνο στο βιβλιοπωλείο Μόλχο.

Με τη δημοσίευση γραπτών και προφορικών μαρτυριών αποσκοπούσα να καλύψω αυτό ακριβώς το βιβλιογραφικό κενό. Σ' αυτό με ώθησε μια ισχυρή ανάγκη, που υποθέτω ότι τη γεννούσε η διπλή ευθύνη μου ως

* Φιλολόγος. Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

** Η συγγραφέας δεν έδωσε ελληνική και αγγλική περίληψη καθώς και βιβλιογραφία.

πανεπιστημιακού δασκάλου και ως πολίτη, αλλά κι ένα ισχυρό ενδιαφέρον για τη σχέση αφήγησης και ανθρώπινης βασάνου, όπως αυτή ανιχνεύεται στις μαρτυρίες από ανθρώπους που υπέστησαν διωγμούς –τέτοια κείμενα ήδη διέθετε η ελληνική βιβλιογραφία, τις μαρτυρίες από τη Μακρόνησο και άλλους τόπους εγκλεισμού πολιτικών κρατουμένων. Επίσης θεωρούσα ότι, ανεξάρτητα από την ιστορική σημασία αυτών των κειμένων, ο φιλόλογος είναι ο καθ' ύλην αρμόδιος για την επιμέλεια της έκδοσης χειρογράφων. Αποφάσισα λοιπόν να ξεκινήσω με τη δημοσίευση ανέκδοτων χειρογράφων, καθώς και την έκδοση μιας ανθολογίας με παλιότερες, ήδη δημοσιευμένες αφηγήσεις επιζώντων.¹ Το επιστέγασμα της προσπάθειάς μου ήταν η επιμέλεια της έκδοσης ενός σώματος προφορικών μαρτυριών Ελλήνων Εβραίων της Θεσσαλονίκης που μαγνητοφώνησε η Έρρικα Κούνιο-Αμαρίλιο με τη βοήθεια του συγγραφέα Αλμπέρτου Ναο.²

Όταν πρωτοάρχισα να ασχολούμαι με τη μελέτη των μαρτυριών, βρέθηκα μπροστά σε αφηγήσεις, δηλαδή κείμενα από μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και έναν πολιτισμό, κείμενα μνήμης, που με καθήλωναν, με συγκλόνιζαν. Ταυτόχρονα όμως, πίσω από τις γραμμές διέκρινα πρόσωπα, με ιστορίες που συχνά ξεπερνούσαν τη μυθιστορηματική φαντασία. Τότε προσέκρουσα σε μια ποικιλία προβλημάτων, που έχω αναπτύξει αλλού διεξοδικά,³ εκ των οποίων το σημαντικότερο ήταν το μεθοδολογικό. Μπορώ να το διατυπώσω πιο απλά: Τι είναι μια μαρτυρία και πώς διαβάζεται; Είναι βεβαίως μια ιστορική πηγή, αλλά δεν παύει να αποτελεί και ένα κείμενο, μια αφήγηση, που, ανεξάρτητα από το αν διαθέτει αισθητική αξία, κινείται σαφώς στο χώρο της λογοτεχνικής αναπαράστασης. Έκρινα λοιπόν ότι η φιλολογική δουλειά μου δεν μπορούσε να τελειώσει απλά με την έκδοση ενός χειρογράφου και ότι έπρεπε να προσεγγίσω τις

1. Η πρώτη αυτή ενασχόληση περιλάμβανε τις εξής εργασίες: Μαροσέλ Νατζαρή, 1991, *Χρονικό 1941-1945*, Θεσσαλονίκη, έκδοση του Ιδρύματος Ετς Αχαΐμ· Μάρκος Ναχόν, 1991, *Μπίρκεναου. Το στρατόπεδο του Θανάτου*, Θεσσαλονίκη, έκδοση του Ιδρύματος Ετς Αχαΐμ· Γιομτβόβ Γιακοέλ, 1993, *Απομνημονεύματα 1941-1943*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ και Παρατηρητής· παράλληλα με τα παραπάνω, δημοσίευσα μια ανθολογία με εκτενή εισαγωγή, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1993.

2. Έρρικα Κούνιο-Αμαρίλιο και Αλμπέρτος Ναο, 1998, *Προφορικές μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων της Θεσσαλονίκης* (επιμέλεια-επίμετρο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής και Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ.

3. Βλ. σχετικά μελετήματα στο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, 2000, *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Πατάκης.

μαρτυρίες με τα εργαλεία της αφηγηματολογίας και της κειμενικής ανάλυσης, δηλαδή με έμφαση στους λόγους που διατρέχουν το κείμενο, στη ρητορική του, στους συμβολισμούς του.

Τα παραπάνω, στην περίπτωση των μαρτυριών Εβραίων επιζώντων, αποκτούσαν και μια διαφορετική διάσταση από το γεγονός ότι ήσαν αφηγήσεις ενός ακραίου τραύματος, βιωμένου συλλογικά, αλλά αφορούσαν μια μειονότητα άκρως δυσφημισμένη από μεγάλο μέρος της κυρίαρχης εθνικής ομάδας. Αυτή η διαπίστωση με ώθησε να ασχοληθώ παράλληλα με ζητήματα που αναφέρονται στην αναπαράσταση του Άλλου, στα λογοτεχνικά στερεότυπα του Εβραίου και στη ρητορική του φυλετισμού σε μια ευρύτερη κατηγορία κειμένων ιστορίας και μυθοπλασίας. Επίσης, για τους παραπάνω λόγους στις αφηγήσεις αυτές ετίθετο πολλαπλά το ζήτημα της ταυτότητας, τόσο κατά την περίοδο του εγκλεισμού, όπου το όλο σύστημα λειτουργούσε σαν μια έντονη διαδικασία αποταυτοποίησης, όσο και κατά την επιστροφή των Εβραίων στη γενέτειρα, όπου θα έπρεπε να επανενταχθούν και να ανασυγκροτήσουν την ταυτότητά τους όχι πάντα κάτω από ευνοϊκές συνθήκες. Στην κειμενική έρευνά μου λοιπόν επιχείρησα την παράλληλη εξέταση κειμένων και συμφραζομένων.

Σήμερα τα παραπάνω έχουν συζητηθεί εκτενώς από την ελληνική πανεπιστημιακή κοινότητα, όμως πριν από δέκα χρόνια αποτελούσαν χώρο σχεδόν ανεξερεύνητο και έπρεπε να κινηθεί κανείς με προσοχή και περισκεψη στη διεθνή βιβλιογραφία του ευρύτερου χώρου των ανθρωπιστικών σπουδών, ζητώντας βοήθεια στα εργαλεία της ιστορίας, της ψυχολογίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, και φυσικά της κοινωνικής ιστορίας, αλλά κυρίως σε εργασίες ψυχιάτρων και ψυχαναλυτών, όπως ο Dori Laub, και γενικότερα ερευνητών που ασχολήθηκαν με τα τραύματα του πολέμου, του εγκλεισμού, των βασανιστηρίων. Η βιβλιογραφία αυτή σήμερα είναι ιδιαίτερα πλούσια, αλλά πιστεύω πως κλασικές παραμένουν οι εργασίες του Michael Pollak για τον στρατοπεδικό κόσμο και των Geoffrey Hartman και Laurence Langer για τις μαρτυρίες από τη σκοπιά του γραμματολόγου, καθώς επίσης η σπουδαία μελέτη της Αμερικανίδας φιλοσόφου Elain Scarry, *The body in pain*.

Όταν άρχισα να διαβάζω τις αφηγήσεις των επιζώντων εκ του σύνεγγυς, όπως απαιτεί η κειμενική ανάλυση, αισθάνθηκα ότι γι' αυτούς η πράξη της μαρτυρίας ήταν μια πράξη κεφαλαιώδους σημασίας και ότι σ' αυτήν παιζόταν κάτι πολύ διαφορετικό από την απλή κατάθεση εμπειριών και ιστορικών στοιχείων. Σύντομα κατέληξα ότι τα κείμενα αυτά διαθέτουν χαρακτηρισά διπλό, με ίση βαρύτητα για την ιστορία αλλά και για τις ανθρώπινες πραγματικότητες. Αυτή η αίσθηση με έκανε να θέσω διαφορε-

τικά ερωτήματα, που αφορούσαν πλέον και εμένα: Τι θα έκανα εγώ στη θέση τους; Τι θα μπορούσε να σημαίνει για μένα η αφήγηση ενός τραύματος σε έναν συνάνθρωπο; Έτσι, διάβαζα και ξαναδιάβαζα αυτές τις αφηγήσεις, και προσπαθούσα να καταλάβω. Και αυτό που κυρίως κατάλαβα, ήταν η θεραπευτική σημασία της μαρτυρίας.

Οι επιζώντες αντιμετώπισαν ένα συλλογικό, μαζικό τραύμα. Όπως παρατηρεί ο Geoffrey Hartman, διαπρεπής συγκριτολόγος και διευθυντής του ιδρύματος Fortunoff, που δημιούργησε ένα αρχείο βιντεοταινιών με μαρτυρίες επιζώντων στο Πανεπιστήμιο του Yale, δέχτηκαν «ένα πλήγμα στο βασικό ιστό της κοινωνικής ζωής που έφθειρε τους δεσμούς ανάμεσα στους ανθρώπους και κλόνησε την αίσθηση της κοινότητας». ⁴ Η μαρτυρία τους δεν αναφέρεται απλά στα εμπειρικά ιστορικά γεγονότα, αλλά στο ίδιο το μυστικό της επιβίωσης και της αντίστασης στην εξόντωση. Όμως, η ίδια η μαρτυρία έχει πρωταρχική σημασία για τον επιζώντα, γιατί η ιστορικοποίηση του γεγονότος, δηλαδή η μετάδοση και η εγγραφή του στην πραγματικότητα, είναι ο μοναδικός τρόπος θεραπευτικής διαδικασίας για το τραύμα του. Η μαρτυρία που αναφέρεται σε ένα τραύμα είναι βασικά μια διαδικασία που περιλαμβάνει τον ακροατή. Για να πραγματοποιηθεί η διαδικασία της μαρτυρίας, χρειάζεται να υπάρξει δεσμός με τον άλλο, τον ακροατή, που πρέπει να δημιουργεί αίσθηση της οικειότητας και της εναργούς παρουσίας. ⁵

Με αυτή την υπόθεση εργασίας άρχισα να διαβάζω τις μαρτυρίες, και διαπίστωσα ότι κάθε μάρτυς, ενώ είχε ζήσει περίπου τα ίδια γεγονότα και περιστατικά, έλεγε μια διαφορετική ιστορία, και κάθε ιστορία ήταν αληθινή, γιατί ήταν η ιστορία του. Και η ιστορία αυτή είχε σχέση όχι μόνο με τον τρόπο που βίωσε ένα συγκεκριμένο συμβάν στο στρατόπεδο, αλλά και με την προγενέστερη και μεταγενέστερη ζωή του, κι επίσης με τη συγκρότηση και την ανασυγκρότηση της ταυτότητας του αφηγητή, σε διαφορετικά στάδια της ζωής του, και κυρίως στο στάδιο της επανένταξης στην ανθρωπινή κοινότητα, μετά την απελευθέρωση και την επιστροφή στην Ελλάδα, κάτω από συνθήκες αντικειμενικά τραγικές και εξόχως τραυματικές.

Παραθέτω ενδεικτικά, σε δική μου περίληψη, τρεις ιστορίες γυναικών που κατέγραψε η Έρρικα Κούνιο-Αμαρίλιο.

4. Geoffrey H. Hartman, 1996, *The Longest Shadow. In the Aftermath of the Holocaust*, Μπλούμινγκτον και Ινδιανάπολις, Indiana University Press, σ. 169.

5. Dori Laub στο Shoshana Felman και Dori Laub, 1992, *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Routledge, σ. 62.

Η Κολόμπα Τζιβρέ κατάγεται από το Διδυμότειχο. Στην οικογένειά της ήταν τρεις αδελφές 12-15 χρονών και δύο μωρά δίδυμα. Η ίδια ήταν 12 χρονών κατά την άφιξη στο στρατόπεδο, η μητέρα τους «είχε μια προ-αίσθηση» και έσπρωξε και τις δύο μικρότερες από τη μεριά των γυναικών που θα οδηγούσαν για καταναγκαστικά έργα, και όχι από τη μεριά των ηλικιωμένων και των παιδιών που οδηγούνταν αμέσως στους θαλάμους αερίων, «για να είναι τρία κοριτσάκια μαζί». Έτσι σώθηκαν από τον άμεσο θάνατο. Η Παλόμπα πέρασε για μεγαλύτερη στην ηλικία γιατί φορούσε ένα παλτό της θείας της που την έκανε να δείχνει μεγαλύτερη. Στο στρατόπεδο τις είχαν για «πίπελ», όπως ονόμαζαν τους μικρότερους σε ηλικία, και κατά κανόνα τους προστάτευαν οι αρχηγοί των μπλοκ. Οι τρεις αδελφές μέχρι το τέλος κατάφεραν να είναι μαζί, να μην χωριστούν. Στο μπλοκ που τις τοποθέτησαν τις «αγάπησε» η μπλοκόβα Φράνια, κυρίως τη μικρή, την Τζούλια, και τις βοήθησε σε πολλές περιπτώσεις. Σώθηκαν και οι τρεις αδελφές. Η Παλόμπα επαναλαμβάνει συνεχώς ότι αυτό οφείλεται σε τύχη: «Όπως παίρνεις ένα λαχείο συντακτών, που είναι τόσο σπάνιο να κερδίσεις, έτσι ήταν και η ζωή μας, ασχέτως αν ήμασταν άρρωστες ή γερές, δεν το πρόσεχαν ποτέ αυτό το πράγμα, ήταν ζήτημα στιγμής η ζωή μας...». Μαζί τους είχαν και τη φιλενάδα τους Ροζίτα, της οποίας ο αδελφός, που ήταν 17 χρονών και είχε διαφύγει στη Μέση Ανατολή, παντρεύτηκε μετά την επιστροφή τους την Παλόμπα. Η ίδια η Ροζίτα δεν σώθηκε.

Μια μέρα γλίτωσαν ως εκ θαύματος. Γινόταν σελεξιόν και οι δύο αδελφούλες είχαν φύγει να κρυφτούν. Είχε μείνει μόνο η Τζούλια, η οποία ήταν φίλη με τη Φράνια, την μπλοκόβα. Όμως η σελεξιόν έγινε διαφορετικά, δεν έγραψαν αυτές που θα σκότωναν, αλλά αυτές που θα ζούσαν. Γυρίσανε λοιπόν μετά τη σελεξιόν, βέβαιες ότι άφησαν την Τζούλια σε καλά χέρια, όπως και έγινε γιατί «αυτήν την έγραψε η μπλοκόβα και θα ήταν η μόνη από τις τρεις που θα ζούσε. Εγώ με την άλλη αδερφή μου και την αδερφή του [μετέπειτα] ανδρός μου είχαμε κρυφτεί μέσα στο νοσοκομείο αλλά εκείνη την ώρα μας ειδοποιούν, έρχεται ένα κοριτσάκι και μας λέει “γρήγορα, να έρθετε γρήγορα γιατί το κοντρόλ γίνεται διαφορετικά”. Και τρέχουμε εμείς, αλλά ο Θεός όταν θέλει να ζήσεις... Κάνει μια μεγάλη βροχή, κάνει να σχιστεί το χαρτί... το χαρτί που έγραφαν εκείνη την ώρα τα ονόματα και δεν είχε τα δικά μας. Αυτό ήταν ένα πραγματικό θαύμα. Το χαρτί που έγραφαν βράχηκε και σκίστηκε και μόλις γυρίσαμε εμείς ήταν υποχρεωμένη να γράφει ξανά τα ονόματα, και έγραψε και τα δυο δικά μας γιατί αυτή μας αγαπούσε τρομερά. Μόλις φθάνουμε, την ίδια ώρα γράφει εμένα και την αδερφή μου. Την αδερφούλα του ανδρός μου,

τη Ροζίτα, δεν την έγγραψε γιατί αυτή ήταν σε ένα μπλοκ πιο πάνω από εμάς, αυτή δυστυχώς δεν είχε την ίδια τύχη. Όμως για λίγες μέρες την κρατήσανε στο μπλοκ, αναγκάστηκαν ένα μεγάλο γκρουπ να το ξαναεπιστρέψουν πάλι στο στρατόπεδο. Δεν είχαν περιθώριο να μπορούν να καίνε τόσους ανθρώπους». Τη Ροζίτα, με την οποία είχαν συνδεθεί πολύ στα στρατόπεδα, θα την πάρουν για να την κάψουν λίγες μέρες αργότερα.

Δούλεψαν σε ένα κομάντο που έβγαζε χόρτα από μια λίμνη, που τα χρησιμοποιούσαν για κάποιο φάρμακο. Έπρεπε να μπαίνουν γυμνές μέσα στο νερό. «Πολλές φορές κουβαλούσαμε καρτσάκια με πέτρες, μόνο για ταλαιπωρία όμως, για κανένα σκοπό, αλλά αυτά τα χόρτα που βγάξαμε από τις λίμνες μάς είχαν πει ότι μ' αυτά κάνουν ένα ειδικό φάρμακο». Μια μέρα η άλλη αδελφή προσπάθησε να κλέψει δύο καρτότα από ένα περιβόλι έξω από το στρατόπεδο, της τα βρήκαν και «της πετάξαν τα σκυλιά πάνω της, της έκαναν δαγκωματιές... γι' αυτό ακόμα φοβάται τα σκυλιά, έχει πάθει φοβία».

Ο πατέρας της σώθηκε. Στην πορεία μετά την εκκένωση έπεσε, ένας Γερμανός τον σημάδεψε αλλά εκείνος παρακάλεσε για τη ζωή του, λέγοντας ότι έχει πέντε παιδιά, και ο Γερμανός πυροβόλησε στον αέρα. «Μέσα σε τόσους Γερμανούς, βρέθηκε και ένας καλός».

Από το Μπίρκεναου τις πήγαν σε ένα στρατόπεδο στην Τσεχοσλοβακία, με σχετικά καλές συνθήκες, για να δουλέψουν στο εργοστάσιο της Τελεφούνκεν. Έτσι γλίτωσαν τη μεγάλη πορεία της εκκένωσης του στρατοπέδου. Εκεί απελευθερώθηκαν από τους Ρώσους.

Περιπλανήθηκαν σε διάφορες πόλεις και σιδηροδρομικούς σταθμούς, γιατί «το κακό με τους Ρώσους ήταν ότι δεν μας πήγαν στον προορισμό μας, δεν μας ρώτησαν από ποιο μέρος ήμασταν, και έτσι αφήναμε κάθε φορά ένα μέρος και φεύγαμε συνέχεια». Μέχρι να επιστρέψουν τους βοηθούσαν οι κατά τόπους εβραϊκές κοινότητες.

Λέει η Παλόμπα: «Εγώ πήγα Βουδαπέστη, μετά στη Γιουγκοσλαβία κάναμε ένα σταθμό, και πάντα ξημεροβραδιαζόμασταν μέσα στα τρένα, στους δρόμους να ρωτάμε για τα τρένα που πάνε στην Ελλάδα, γιατί δεν ξέραμε πού βρισκόμασταν. Άλλες κοπέλες, οι πιο πεπειραμένες, πήγανε στη Γαλλία, εμείς όμως τίποτα. Σκεφθήκαμε, βάλαμε ένα πρόγραμμα να φτάσουμε στην Ελλάδα, ήμασταν εγώ, η Φανή η Κοέν, η οποία τώρα ζει στην Αμερική, ήταν η Ζωή Δόστη που είναι τώρα στο Ισραήλ, ήμασταν αρκετές Ελληνίδες και εμείς οι τρεις αδελφές. Είχαμε το φόβο... και μάλιστα στη Γιουγκοσλαβία... οι Εβραίοι της Γιουγκοσλαβίας δεν είχαν σπίτι, μόλις είχαν γυρίσει από τα βουνά, δεν είχαν ακόμη ούτε στρώματα και δεν είχαν να μας φιλοξενήσουν».

Μετά την επιστροφή η Παλόμπα έκανε δύο κόρες, έχει δύο εγγόνια. Η μεγάλη κόρη της, η Σουλτάνα, έχει δύο γιους και δύο εγγόνια, και η μικρή η Τζούλια δύο παιδιά και τρία εγγόνια.

Η Στέλλα Ναούμ είναι από την Αθήνα. Στην κατοχή ήταν 25-26 χρόνων, είχε δύο κόρες, την Βικτώρια και την Άντζυ. Έμεναν στο Μεταξουργείο. Οι Γερμανοί τους έβρισκαν χάρη στους καταδότες. Όταν πήγαν να τους συλλάβουν, ο Έλληνας αστυνόμος της είπε να μην πάρει τα παιδιά της. Τα κράτησε η σπιτονοικοκυρά.

Δούλεψε στο Άουσεν κομάντο. Και αυτή, όπως και οι περισσότερες, λέει ότι η βαριά χειρωνακτική δουλειά που κάνανε ήταν «για να μας βασανίζουν, τίποτα άλλο». Είναι βέβαιο ότι η άσκοπη εργασία αποτελούσε ένα επιπλέον βασανιστήριο.

«Σ' αυτό το κομάντο είχε σκυλιά, τα είχανε πάντα από πίσω μας... ήταν μια κοπελίτσα μικρή –αυτές ήταν τέσσερις αδελφές, Κερκυραίες–, δεν μπορούσε να βαδίσει, το χιόνι ήταν ψηλό, ή θα σου έμενε η αρβύλα, ή θα έχανεσ τη γραμμή σου, στέλνουν τα σκυλιά από πίσω της και την κατασπαράξανε, αυτό δεν θα το ξεχάσω ποτέ. Την κάνανε κομμάτια, κάτι σκυλιά μέχρι εκεί απάνω, σαν θηρία μεγάλα. Πού να βγάλεις μιλιά και πού να μιλήσεις. Την αφήσανε εκεί πέτρα. Τώρα τι κάνανε, τι δεν κάνανε... Δεν την ξαναείδαμε την κοπελίτσα».

Στην εκκένωση την πηγαίνουν στο Μπέργκεν-Μπέλσεν. Δουλεύει σε εργοστάσιο που φτιάχνουν φυσίγγια, και κάνουν σαμποτάζ και πετάνε καλά και άχρηστα φυσίγγια. Η τιμωρία ήταν 15 μέρες ύπνο χωρίς κουβέρτες.

Και αυτή, όπως και οι άλλες, όταν μιλά για θάνατο, αναφέρεται σε φούρνους ή κρεματόρια, και όχι σε θαλάμους αερίων, όπου γινόταν η θανάτωση, προφανώς γιατί στο Άουσβιτς αυτά ήταν μαζί.

Πιστεύει ότι «ο πολύς κόσμος δεν ήξερε τι γινόταν μέσα στα στρατόπεδα, δεν ξέφανε μέχρι ποιο σημείο είχαν φτάσει, αλλά οι περισσότεροι το είχαν καταλάβει».

Μετά την απελευθέρωση έρχονταν οι Γερμανοί πεινασμένοι και ζητούσαν φαγητό: «Τους λυπόμασαν».

Γυρίζει και ξαναβρίσκει τα παιδιά της. Το ένα, έξι-επτά χρονών, το είχαν σε ένα χριστιανικό σπίτι και «το παιδέψανε πάρα πολύ, το εκμεταλλευτήκανε».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του δεύτερου παιδιού, της Βικτώριας, που ήταν ενάμισι έτους όταν συνέλαβαν τη μητέρα της. Η οικογένεια που το πήρε, το βάφτισε. Όταν η Στέλλα το ζήτησε πίσω, δεν

ήθελαν να το δώσουν. Ζητούσαν να το κρατήσουν έστω μέχρι να γίνει δεκαέξι χρονών. Χρειάστηκε να τους πιέσει για να πάρει το παιδί της.

Έκανε δεύτερο γάμο, με κάποιον που επίσης ήταν από τα στρατόπεδα. Έχει δύο εγγόνια από τη Βικτώρια και τέσσερα από την Άντζυ, που είναι στο Ισραήλ.

Η Αλλέγρε Πιτσόν ήταν είκοσι δύο χρονών. Ήταν παντρεμένη με έναν χριστιανό και είχε ένα κοριτσάκι. Η οικογένειά της κατοικούσε στην πλατεία Ναυαρίνου, η ίδια με τον άνδρα της στη Νεάπολη. Ο άνδρας της ήταν προηγουμένως το αφεντικό της, που όταν ήταν κοριτσάκι «την είχε μεθύσει και διακορεύσει». Εκείνη έμεινε έγκυος και ακολούθησε ο γάμος. Ενώ ως σύζυγος χριστιανού δεν κινδύνευε, την κατέδωσε η ερωμένη του άνδρα της ότι τάχα ήταν κομμουνίστρια. Την συνέλαβαν και την έκλεισαν στο στρατόπεδο του Παύλου Μελά και εν συνεχεία στον Βαρώνου Χιρς, περίπου για ένα χρόνο, αφού είχαν ήδη εκτοπιστεί όλοι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Πιστεύει ότι ο λόγος που δεν την εξετέλεσαν ήταν γιατί ο ίδιος ο άνδρας της ζήτησε να μην την σκοτώσουν εκεί «για να μη γίνει ντόρος στη Θεσσαλονίκη». Έφυγε για τα στρατόπεδα με τους Εβραίους της Καστοριάς, τον Απρίλιο του '44.

Φθάνοντας στο Άουσβιτς θυμάται την επιλογή. «Τους ηλικιωμένους τους θυμάμαι και κλαίω. Εμάς μας πήγαν στο στρατόπεδο. Δεν μας σκότωσαν αμέσως. Τους άλλους όλους τους κάψανε στα κρεματόρια».

Από το Άουσβιτς τους πήγαν στο Μπίρκεναου. Έμαθε για την τύχη των υπολοίπων. Θυμάται ότι άκουγε κραυγές από τους θαλάμους αερίων: «Ήμασταν πολύ κοντά». Την έβαλαν στο Άουσεν κομάντο. Περιγράφει το κρού: «Για να μην ξοδέψουν γκάζι ήθελαν να μας πεθάνουν με άλλο τρόπο. Στο ορκίζομαι, δεν το ξεχνώ αυτό, τα δάκρυά μου έγιναν πάγος».

Στην εκκένωση τις πηγαίνουν στο Μπέργεν-Μπέλσεν. Θυμάται την πορεία, αλλά όχι αν μπήκαν σε τρένα. Στη διαδρομή γλίτωσε ως εκ θαύματος όταν πέρασαν από ένα ποτάμι με γέφυρα μια σανίδα, όπου πολλές πνίγηκαν. «Όσες σώθηκαν ήσαν μισοπεθαμένες». Ήταν με τη Ζάννα Μπαρούχ, η οποία ήταν εντελώς εξαντλημένη, και της βρήκε λίγη τροφή, μια ωμή πατάτα.

Όταν τις ελευθέρωσαν οι Αμερικανοί, της είπαν ότι έμοιαζε ενενήντα χρονών. Επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη μέσω Βελγίου και Αθηνών. Τότε πήγε σε δικηγόρο και έκανε δίκη στον άνδρα της, ο οποίος είχε στο μεταξú παντρευτεί την ερωμένη του. Βρήκε το κοριτσάκι της φυματικό, «δεν το πρόσεχαν», λέει. Ο άνδρας της καταδικάστηκε ως δωσίλογος σε πεντέμισι

χρόνια φυλάκιση και με τον όρο να δικαστεί και ως δίγαμος, και εξέτισε την ποινή του. Το δικαστήριο της επέστρεψε το παιδί της και το μεγάλωσε η ίδια.

Η Αλλέγρε ξαναπαντρεύτηκε. Ο άνδρας της είχε κρυφτεί, καθώς και η γυναίκα του, αλλά εκείνη την έπιασαν και την έστειλαν στα στρατόπεδα, όπου γνωρίστηκαν με την Αλλέγρε, η οποία γνώριζε ότι πέθανε. Όταν επέστρεψε ήρθαν σε επαφή, και μετά από δισταγμούς του απεκάλυψε την τύχη της γυναίκας του. Αργότερα παντρεύτηκαν. Η κόρη της ζει στο εξωτερικό. Έχει μια εγγονή.

Στην περίπτωση όλων των γυναικών τα βασανιστήρια δείχνουν το πνεύμα σεξισμού των διωκτών, αλλά κυρίως στην ιστορία της Αλλέγρε, μιας πολλαπλά κακοποιημένης γυναίκας, έχουμε μια περίπτωση ρατσισμού συνδυασμένου με σεξισμό, και τη θλιβερή και πολύ συνηθισμένη ιστορία της κατάδοσης για προσωπικούς λόγους. Ανάλογα περιστατικά είναι πολλά. Στη Γαλλία, σε σχετική έρευνά της, η Nicole Gabriel έχει δείξει ότι ήταν ένας από τους κύριους λόγους κατάδοσης.⁶

Οι παραπάνω γυναίκες αναφέρονται σε μιαν ακραία κακουχία που έζησαν σε ένα στρατόπεδο από κοινού, όμως οι ιστορίες τους διαφοροποιούνται, όπως και οι ιστορίες της ζωής τους. Η Παλόμπα Τζιβρέ επιμένει στο περιστατικό της διάσωσης της από τη σελεξιόν, που την αποδίδει σε ένα θαύμα. Επίσης θέλει να μνημονεύσει δύο καλούς ανθρώπους, την μπλοκόβα Φράνια και έναν Γερμανό που δεν πυροβόλησε τον πατέρα της. Είναι σαφές ότι προσπαθεί να θυμάται την εμπειρία της από μια θετική σκοπιά, προφανώς γιατί αυτό την ανακουφίζει. Αυτό συμβαίνει με πολλές γυναίκες, ακόμη και με αυτές που υπέστησαν ιατρικά πειράματα. Η Ζερμαίν Μάνο θεωρεί ευεργέτη της τον κρατούμενο γιατρό Σαμουέλ που συμμετείχε σε πειράματα στείρωσης, γιατί της αφαίρεσε μόνο τη μία σάλπιγγα κι έτσι μπόρεσε μετά την απελευθέρωση να κάνει παιδιά. Πιστεύει επίσης ότι γι' αυτή τη στάση «βοήθειας» στις κρατούμενες τον εξετέλεσαν, κάτι που είναι απολύτως ανακριβές, αφού ο εν λόγω γιατρός, ένα πολύ σκοτεινό πρόσωπο, έπεσε απλώς υπό δυσμένεια, όπως γνωρίζουμε από άλλες πηγές. Μια ανακρίβεια λέει και η Στέλλα Ναούμ, όταν αφηγείται ότι άκουγε τις φωνές από τους ανθρώπους που σκότωναν, κάτι πρακτικά αδύνατο από το θάλαμο όπου βρισκόταν, πολύ μακριά από το χώρο των θαλάμων αερίων.

6. Βλ. Nicole Gabriel, 1997, «Les bouches de pierre et l'oreille du tyran: des femmes et de la délation», στο Liliane Kandel (επιμ.), *Féminisme et nazisme*, Παρίσι, CEDREF, σ. 42-54.

Στις αφηγήσεις που παρουσίασα εδώ ενδεικτικά, αυτό που κυρίως βλέπουμε είναι ότι τα προβλήματα των επιζώντων συνεχίστηκαν και μετά τον πόλεμο, και η εργασία της μνήμης δεν είναι άσχετη με τα προβλήματα αυτά. Γι' αυτό ακριβώς και η έρευνά μου δεν αποσκοπούσε πλέον στην καταγραφή της μαρτυρίας μόνο από τους φυλετικούς διωγμούς, αλλά σε ολόκληρη την ιστορία ζωής των επιζώντων.⁷ Εξετάζοντας τις αφηγήσεις, το ζήτημα ήταν να δει κανείς πώς και με ποιους τρόπους προσπάθησαν να ανα-κατασκευάσουν μια ταυτότητα μέσα στα στρατόπεδα, αλλά και μετά την απελευθέρωση.

Σ' αυτή την ανακατασκευή ποιο ρόλο παίζει μνήμη; Ο Laurence Langer έχει δείξει τον αγώνα ανάμεσα στη μνήμη και την ταυτότητα και μιλά για μια βαθιά μνήμη, μια ταπεινωμένη μνήμη, μια αντι-ηρωική μνήμη, μια κηλιδωμένη μνήμη. Επισημαίνει ότι κάποια λάθη και ανακρίβειες που λένε οι μάρτυρες είναι επουσιώδη αν λάβουμε υπόψη τα πολύπλοκα επίπεδα της μνήμης μέσα από τα οποία γεννώνται οι ποικίλες εκδοχές του εαυτού.⁸

Τι θα θυμηθεί λοιπόν κανείς και πώς θα το παρουσιάσει είναι κάτι που έχει σχέση με το παρόν, αλλά και με την επιθυμία του μάρτυρα να μοιραστεί την εμπειρία του με τον ακροατή. Πολλοί μάρτυρες εμμένουν στα πιο «ανθρώπινα» στοιχεία της ζωής στο στρατόπεδο, όπως κάποιες αυτοσχέδιες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, γιατί αυτά ακριβώς μπορούν να τα μοιραστούν με τον ακροατή.

Οι αφηγητές μιλάνε για κάτι συγκεκριμένο, που μοιράστηκαν με άλλους συνανθρώπους, αλλά και για κάτι πολύ πιο προσωπικό, που το έζησαν μόνοι και που δεν έχει σχέση μόνο με τη συλλογική εμπειρία και τη σωματική βία: ο ακραίος πόνος να βρεθείς μόνος, αποδιωγμένος από την πόλη και την ευρύτερη ή στενότερη ομάδα σου, και στη συνέχεια ο πόνος του ανθρώπου που γυρίζει σε μια πόλη ξένος διπλά, σαν πρόσφυγας ή μετανάστης, και προσπαθεί να ξαναφτιάξει μια ζωή, βασικά ένα πρόσωπο, μια ταυτότητα, για να πορευτεί στις δύσκολες συνθήκες της Ελλά-

7. Με αυτή την αρχή προσπάθησα να συγκεντρώσω και να καταγράψω αφηγήσεις που να επεκτείνονται στο σύνολο της ζωής του αφηγητή. Την ίδια αρχή είχαν ακολουθήσει εμπειρικά και η Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο και ο Αλμπέρτος Ναο, προσφέροντας έτσι ένα υλικό διπλά πολύτιμο στον μελετητή της γενοκτονίας αλλά και στον ερευνητή της κοινωνικής ιστορίας.

8. Laurence Langer, 1991, *Holocaust Testimonies. The Ruins of Memory*, New Haven and London, Yale University Press.

δας του Εμφυλίου. Αυτήν την άκρως τραυματική εμπειρία θέλουν να μοιραστούν με έναν ακροατή, γιατί με αυτόν τον τρόπο μπορούν να νιώσουν ότι ξαναεντάσσονται στην ανθρώπινη κοινότητα, αποκτώντας έναν συμμάρτυρα. Το ρόλο του συμμάρτυρα παίζει λοιπόν εκείνος που καταγράφει την ιστορία ζωής ενός επιζώντα, ή αλλιώς την ιστορία μιας βασάνου.

Προσπάθησα να παρουσιάσω την προσωπική μου εμπειρία από την ενασχόλησή μου με τις μαρτυρίες και ιστορίες ζωής. Αυτή η εμπειρία μου με οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η προφορική ιστορία αποτελεί τον κατ' εξοχήν χώρο όπου μπορούν να συναντηθούν οι προβληματισμοί ερευνητών από διαφορετικούς κλάδους των ανθρωπιστικών σπουδών με τα πιο γόνιμα αποτελέσματα, κι είναι επιπλέον ένας χώρος στον οποίο η αλήθεια των ανθρώπινων πραγματικοτήτων αντιμετωπίζεται σε ατομικό επίπεδο, κι αυτό ακριβώς επιτρέπει μιαν άλλη αντιμετώπιση της ιστορικής αλήθειας. Μέσα από την προφορική ιστορία κάθε ερευνητής μπορεί να αντλήσει πολύτιμα στοιχεία για τον κλάδο του, και να διευρύνει αντίστοιχα την ερευνητική οπτική του.